

ГОНЧАРЕНКО А.В.

РОЗВИТОК БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПРОТИРІЧ У СХІДНОМУ ПИТАННІ В СІЧНІ-ЛИПНІ 1878 р.

У статті досліджено розвиток британсько-російський відносин у контексті Східного питання в січні-червні 1878 р. Проаналізовано британсько-російські протиріччя навколо Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. Розглянуто позиції Великобританії і Росії в Східному питанні на Берлінському конгресі 1878 р.

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британсько-російських відносин, негативним фактором розвитку яких, особливо у ХІХ ст., було суперництво двох держав у Східному питанні. Пізніше до близькосхідно-балканського вузла протиріч додалася боротьба Великобританії та Росії за встановлення домінуючого впливу у Середній Азії.

У світлі цих подій особливу цікавість становить історія британсько-російських відносин у період Східної кризи 1875-1878 рр., які призвели до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток взаємин між Лондоном та Санкт-Петербургом у наступні десятиліття.

Дослідженню британсько-російських відносин у 70-ті роки ХІХ ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити дослідження історії дипломатії, статтю Є.А.Кургиняна, праці Н.С.Кіняпіної і С.Л.Чернова, колективну монографію *Міжнародні відносини на Балканах, 1856-1878 рр.*, роботи В.М.Виноградова та К.Б.Виноградова¹.

Серед робіт російських істориків кінця ХХ - початку ХХІ ст. необхідно виокремити праці В.М.Виноградова, колективну монографію *“Росія та Чорноморські протоки (ХVІІІ-ХХ ст.)”*, фундаментальну роботу *“Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина ХІХ ст.”*, дослідження О.Б.Широкограда і М.В.Скрицького².

У зарубіжній історіографії питання перш за все необхідно відзначити біографії відомого державного та політичного діяча Великобританії другої половини ХІХ ст. Б.Дізраелі. Перша написана британськими істориками Д.Баклем і В.Маніпенні, а друга належить перу Р.Блейка³.

Велике значення при дослідженні порушеної проблематики мають праці Б.Самнера, М.Д. Стояновича, В.Н.Медклікотта, М.Сварза, П.Хопкірка і Д.Лівена⁴.

В українській історіографії означена проблема практично не досліджувалася, оскільки вітчизняні вчені зосереджені, перш за все, на вивченні питань, що постали перед вітчизняною дипломатією після здобуття Україною незалежності. У той же час слід відзначити статтю Б.Зінгера, який розглянув британсько-російські переговори щодо перегляду умов Сан-

Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р.⁵ Проте розвиток британсько-російських відносин у контексті Східного питання в 70-80-х роках XIX ст. в українській історичній науці залишається ще зовсім не дослідженим. Частково це завдання було реалізовано нами у попередніх дослідженнях⁶.

Крім того, розбіжності, що існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати британсько-російські відносини в контексті Східного питання в січні-липні 1878 р., дослідивши дипломатичну боротьбу навколо Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. та на Берлінському конгресі 1878 р.

31 січня 1878 р. в Адріанополі, який до цього часу зайняли російські війська, було підписано протокол про прийняття попередніх "*Основ миру*" та конвенцію про перемир'я між Російською та Османською імперіями, згідно з яким Румунія, Сербія та Чорногорія отримували незалежність та територіальне розширення, Боснії та Герцеговині надавалася автономія на основі рішень Стамбульської (Константинопольської) конференції 1876-1877 рр. Крім цього, створювалось автономне Болгарське князівство. Більша частина Балкан звільнялася від османського володарювання. Турецький уповноважений Савфет-паша назвав ці умови "*смертним вироком Оттоманській імперії*"⁷. Того ж дня почалися переговори про підписання російсько-турецького мирного договору. За справу мирного врегулювання ситуації на Євро-Азійському континенті знову повинні були взятися політики та дипломати.

Слід відзначити, що російське керівництво почало розробку умов майбутнього мирного договору з Портою ще на початку січня 1878 р. 17 січня 1878 р. на нараді за участю Олександра II, О.М.Горчакова, Д.О.Мілютіна, О.Г.Жоміні та товариша міністра закордонних справ Н.К.Гірса М.П.Ігнат'єв ознайомив усіх присутніх з розробленим ним текстом мирного договору, який був ухвалений майже без змін. Крім того, запропоновані ним прикордонні розмежування взагалі не викликали будь-яких зауважень⁸. У той же час більшість питань, поставлених М.П.Ігнат'євим, "*залишились без категоричного вирішення*"⁹.

Затверджений Олександром II текст договору був одночасно й інструкцією, вносити зміни до якої М.П.Ігнат'єву без спеціального дозволу царя або канцлера категорично заборонялось. Отже, на основі всього вище зазначеного можна зробити висновок, що звинувачення російського дипломата в перевищенні своїх повноважень були безпідставними, оскільки Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір треба розглядати не як індивідуальну творчість М.П.Ігнат'єва, в якій він виклав своє бачення вирішення Східного питання, на чому наполягало російське керівництво, отримавши перші протести західноєвропейських країн після підписання Сан-Стефанського трактату, а як документ, що дозволяє розглядати зовнішньополітичну стратегію російського уряду.

У Великобританії звістку про початок російсько-турецьких мирних переговорів зустріли з тривогою. Хоча уряд Її Величності й далі продовжував дотримуватися доктрини *status quo*, проте, користуючись проблемами

Порти, намагався посилити свою експансію в районі Суецького каналу, Єгипту та Кіпру. Розуміючи масштабність змін, що проходили на Балканах та Близькому Сході, Лондон фактично відмовляється від доктрини *status quo* та починає розробляти програму територіального розділу Оттоманської держави, найголовнішою складовою частиною якої було захоплення Єгипту та Кіпру. Останній цікавив Великобританію не лише як важливий стратегічний пункт, що міг сприяти у витісненні Російської імперії з Малої Азії, але й тому, що мав величезне геополітичне значення при майбутньому розділі африканських та азійських володінь Порти - Сирії, Лівану та Єгипту.

У січні 1878 р. кабінет Б.Дізраелі підтримав ініціативу міністра закордонних справ Австро-Угорщини Д.Андраші, який запропонував російському канцлеру О.Горчакову скликати загальноєвропейську конференцію в Баден-Бадені для підтвердження умов російсько-турецького мирного договору.

На початку лютого 1878 р. у Великобританії розпочалася широка антиросійська кампанія під гаслом "*Росіяни йдуть*". Королева Вікторія в своєму листі до прем'єр-міністра Б.Дізраелі взагалі зазначила, що їй соромно за поведінку кабінету. Якщо б вона була чоловіком, то "*завдала б тряски цим росіянам*"¹⁰. Російськофобські настрої всередині країни охоплювали нові прошарки населення, а помірковані голоси не знаходили підтримки.

Крім цього, у лютому 1878 р. було відновлено таємні британсько-австрійські переговори, перервані влітку 1877 р., під час яких Уайтхолл намагався дізнатись умови можливої мобілізації австро-угорської армії на боці Великобританії у випадку загрози британським геополітичним інтересам на Сході від Російської імперії. У своїх інструкціях австрійському послу в Лондоні Ф.Бойсту Д.Андраші зазначав, що Австро-Угорщина може мобілізувати "*1 млн. чол. особового складу...*". Якщо британський уряд зможе надати субсидію половини або третьої частини цієї суми та надати її Віденському кабінету в перший день мобілізації, тоді вона "*буде проведена без публічних консультацій*". Після цього "*ми попросимо наших законодавців санкціонувати інше та звернемося до Англії за позикою. Але факт субсидії повинен залишатися таємницею*"¹¹.

У відповідь на це британський посол в Австро-Угорській імперії сер Г.Елліот, який змінив на цій посаді Е.Б'юкенена в січні 1878 р., відзначив, що Уайтхолл готовий вести переговори про конвенцію, яка буде гарантувати мобілізацію австро-угорської армії та може запропонувати парламенту гарантію австрійської позики¹².

Унаслідок цього 8 лютого 1878 р. британський парламент асигнував уряду додаткові кредити на суму 6 млн.ф.ст. у випадку втручання Великобританії у російсько-турецьку війну.

Цього ж дня командувач британської морської ескадри адмірал Д.Хорнбі отримав наказ уряду, згідно з яким повинен був залишити Безикську бухту та, отримавши дозвіл султана, увійти в Дарданелли. Одним з кораблів командував син королеви Вікторії та зять Олександра II (чоловік його єдиної доньки Марії) герцог Единбургський Альфред¹³. Проте Абдул-Хамід II, побоюючись, що такий його крок може призвести до захоплення Стамбула російськими військами, відмовився пропустити британський флот до турецької

столиці, унаслідок чого кораблі Хорнбі повернулися до Безикської бухти.

12 лютого 1878 р. адмірал Д.Хорнбі знову отримав наказ увести свою ескадру (сім панцерників та фрегат) у Мармурове море, навіть без дозволу султана. Наступного дня британський флот, порушивши міжнародні норми, встановлені конвенцією 1871 р., пройшов Дарданелли та 15 лютого став на якірну стоянку біля Принцевих островів.

Розуміючи можливість початку британсько-російської війни, російський генерал К.Кауфман, який зібрав у Туркестані найбільшу в Середній Азії армію, що нараховувала 30 тис. осіб, на випадок початку відкритого військового конфлікту, розробив план військового походу через Афганістан до Індії. Одночасно він також відправив до Кабула військову делегацію на чолі з генерал-майором М.Черняєвим, який повинен був отримати підтримку афганських можновладців у боротьбі з британськими військами. В разі здійснення проекту К.Кауфмана, спільний російсько-афганський удар по Індії міг бути для британців суцільним кошмаром¹⁴.

У цей самий час Австро-Угорщина почала мобілізацію своїх військ у Карпатах, пояснюючи це намаганням *“тримати у визначених межах російські зазіхання”*¹⁵.

У відповідь на це російський уряд пригрозив захопити Стамбул, проте погроза не подіяла, оскільки Уайтхолл зазначив, що цей крок призведе до розриву британсько-російських відносин. Відень підтримав британський приклад та відзначив, що відкличе свого посла з Росії, якщо війська останньої захоплять турецьку столицю. Вирішивши не загострювати відносини з Лондоном та Віднем, російське керівництво обмежилося захопленням містечка Сан-Стефано, що було розташоване поблизу Стамбула.

Отже, немає нічого дивного, що в лютому 1878 р. російське військове керівництво виступало за дипломатичні засоби відновлення миру на Сході. Навіть міністр Д.О.Мілютін закликав не ризикувати новою війною проти половини Європи, оскільки вона *“не могла надати нам більше, чим зараз, вигідний мир та більше підтримати гідність Росії”*¹⁶.

14 лютого 1878 р. в Адріанополі почалися російсько-турецькі переговори, які завершилися 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано підписанням прелімінарного мирного договору. Російську імперію на переговорах представляли посол у Стамбулі М.П.Ігнат'єв та О.І.Нелідов, Османську імперію - Савфет-паша та Саакдулак-бей. Після ратифікації цього документу турецьким султаном Абдул-Хамідом II та російським імператором Олександром II Сан-Стефанський трактат згідно з нормами міжнародного права вступив у силу та повинен був виконуватися обома сторонами. Оскільки існує безліч наукової літератури, присвяченої положенням Сан-Стефанського договору, який повинен був призвести до значних змін на Євро-Азійському континенті, ми безпосередньо розглянемо лише його основні пункти.

Згідно з цим документом Румунія, Сербія та Чорногорія отримували незалежність та територіальні розширення своїх кордонів. Болгарія, до складу якої входили території від Чорного та Егейського морів до Албанії, ставала васальним князівством, залежність якого від Оттоманської держави полягала у виплаті данини. Боснія та Герцеговина отримували автономію. Порта

також повинна була провести реформи у своїх європейських провінціях, увести регламент на острові Крит та у Фессалії, у розробці якого повинно було взяти участь місцеве населення, виплатити Росії контрибуцію. Крім цього, Російській імперії повертались Південна Бессарабія, Ардаган, Карс, Батум, Баязет та ін.

Сан-Стефанський договір фактично призвів до територіального розподілу євро-азійських володінь Османської імперії, що значно послабило політичний та економічний вплив Стамбула та сприяло подальшому розвитку національно-визвольного руху народів, які ще залишалися під владою Порти. Цей документ також відкривав широкі можливості балканським народам, що отримали незалежність, а також повинен був сприяти їхньому економічному та соціальному розвитку. Поряд з цим, Сан-Стефанські прелімінарії також зміцнювали позиції Росії на Сході, підірвані внаслідок Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр.

Треба зауважити, що Сан-Стефанський мир по-різному зустріли у Великобританії та Росії. Британські друковані засоби відзначали, що Сан-Стефанський трактат є насмішкою над європейськими правилами та інтересами. "*Сан-Стефано віддає Малу Азію на милість Росії*", - зазначав посол Великобританії в Османській імперії Г.Лейрд¹⁷. Російська ж громадськість та преса вітали Сан-Стефанський договір, відзначаючи, що цей документ - велика перемога Росії та балканських народів¹⁸.

Після підписання Сан-Стефанських прелімінарій Східна криза вступила у свою заключну стадію. Великого резонансу набула промова німецького канцлера О.фон Бісмарка у рейхстазі 19 лютого 1878 р. щодо східної політики імперії, в якій "*залізний канцлер*" відзначив, що він готовий зіграти роль "*чесного маклера*" заради усунення протиріч між державами¹⁹. У відповідь на це О.Горчаков запропонував О.фон Бісмарку скликати під його головуванням не конференцію, а представницький конгрес за участі голів урядів²⁰. Аналогічну пропозицію Лондону 9 березня 1878 р. висловив Д.Андраші у своєму листі до британського керівництва, в якому запропонував замість конференції у Баден-Бадені провести міжнародний конгрес у Берліні. Уайтхолл погодився з цим, проте висунув вимогу, що на конгресі повинні бути розглянуті усі питання, яких торкається мирний договір між Росією та Оттоманською державою та що ніякі зміни в положеннях, попередньо встановлених договором, не будуть чинними до їх схвалення європейськими державами²¹.

8 березня 1878 р. Е.Дербі заявив у своїй промові в палаті лордів, що Великобританія погодиться взяти участь у конгресі, якщо державам буде надано право переглянути всі статті Сан-Стефанського трактату. Це була одна з останніх промов лорда Е.Дербі на посаді міністра закордонних справ Великобританії. Ще в лютому 1878 р. британська преса почала активно критикувати позицію керівника Форін офісу, який протягом Східної кризи намагався стримувати найбільш агресивних представників британського істеблішменту та підкреслював необхідність "*недопущення дипломатичного розриву з Петербургом*"²².

До постійних звинувачень у пасивності та некомпетентності додалися звинувачення в тому, що через Е.Дербі та його дружину проходить виток цінної інформації у російське посольство. Крім того, деякі журналісти

звинувачували Е.Дербі у надмірному вживанні алкоголю, який паралізує його як державного діяча.

Продовжуючи свою лінію щодо положень Сан-Стефанських прелімінаріїв, 13 березня уряд Її Величності виступив з заявою, в якій було зазначено, що *“кожна стаття договору між Росією та Туреччиною буде представлена конгресу не для прийняти, а з метою розгляду, які статті потребують прийняття або погодження з декількома державами, а які ні”*²³.

У відповідь на британський меморандум канцлер О.М.Горчаков відзначив, що на майбутньому конгресі великі держави зможуть обговорити будь-які питання, проте Росія залишає за собою право погодитися або відмовитися обговорювати ті чи інші пункти²⁴.

Розуміючи небезпеку створення напередодні Берлінського конгресу британсько-австрійського союзу, Санкт-Петербург спробував провести сепаратні переговори з керівництвом Австро-Угорської імперії. Унаслідок цього 23 березня 1878 р. М.П.Ігнат'єв відправився з новою дипломатичною місією до Відня. Проте колишній російський посол у Стамбулі не зовсім підходив для цієї ролі, оскільки, як зазначав Д.Мілютін, у нього досить неприязні стосунки з Д.Андраші, але *“канцлер визнає, що немає іншого, хто б міг виконати подібне доручення”*²⁵.

Переговори М.Ігнат'єва з австро-угорськими урядовцями завершилися повним провалом, оскільки вони вимагали виконання Росією взятих на себе зобов'язань у Рейхштадті та Будапештської конвенції 1877 р. Крім цього, Д.Андраші відзначив, що у випадку британсько-російського військового конфлікту Відень буде зберігати нейтралітет, якщо Росія погодиться з такими умовами: окупація Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, а також Новопазарського санджаку - території між Сербським та Чорногорським князівствами - після того, як про це буде поінформовано Порту. Поряд з цим австрійський міністр вимагав обмеження територіального розширення Чорногорії, кордонів Болгарії та ін. Лише у випадку прийняття цих вимог Росією Габсбурзька монархія підтримає їх на майбутньому конгресі або буде вимагати прийняття їх тоді, якщо конгрес не відбудеться²⁶.

Крім цього, М.П.Ігнат'єву також натякнули, що у випадку відмови Санкт-Петербурга підтримати австрійські пропозиції Віденський кабінет *“буде вважати не лише можливими, але й необхідними переговори з Лондоном”*²⁷.

Аналізуючи російсько-австрійські переговори в березні 1878 р., О.Горчаков зазначив, що відмова Росії підтримати вимоги Д.Андраші була зумовлена тим, що *“взяті в цілому пропозиції австро-угорського уряду є занадто великими. Вони ... віддають Австро-Угорщині всю західну частину Балканського півострова”*²⁸.

Так само, як і в Росії, у Великобританії в березні 1878 р. продовжували обговорювати можливість британсько-російського військового зіткнення на Євро-Азійському континенті. Під час одного із засідань консервативного кабінету було відзначено три найголовніших пункти, які повинні бути в центрі уваги Уайтхоллу:

- 1) вплив військового стану країни на відносини зі Сходом;
- 2) фінансова ситуація;
- 3) питання торгівлі в регіоні Чорного моря та Азії.

Британські міністри також вирішили створити Середземноморську лігу,

до якої б увійшли Великобританія, Греція, Італія, Австро-Угорщина та Франція, навіть якщо останні держави відмовляться до неї увійти. Крім того, Лондонський кабінет обговорив можливість окупації важливих стратегічних пунктів на Сході. Усе це на думку британських міністрів “могло б створити міцний ланцюг зв’язку з Індією”²⁹.

27 березня 1878 р. відбулось чергове засідання британського уряду, під час якого прем’єр-міністр Б.Дізраелі зазначив: “Рішуча політика забезпечить мир, примирення - призведе до війни”. Після цих слів він запропонував мобілізувати резервістів та захопити острів Кіпр та порт Іскандерон на малоазійському узбережжі³⁰. Категорично проти таких кроків виступив глава Форін офісу Е.Дербі, який намагався не допустити британсько-російського військового конфлікту. Не знайшовши підтримки від інших членів кабінету, Е.Дербі був змушений подати у відставку на знак протесту проти ескалації британсько-російських відносин. Новим керівником британської дипломатії було призначено маркіза Роберта Солсбері, який до цього обіймав в уряді посаду міністра у справах Індії.

Слід зауважити, що відставка Е.Дербі мала великий вплив на подальший розвиток британсько-російської дипломатичної боротьби навколо Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору на заключному етапі Східної кризи 70-х років XIX ст. Поміркована позиція лорда Дербі допомагала стримувати радикальні настрої усередині британського істеблішменту. Проте посилення особистих протиріч з Б.Дізраелі та негативне ставлення до Е.Дербі британських газет не сприяло зміцненню його впливу всередині Лондонського кабінету. Розуміючи, що з відставкою Е.Дербі зменшився вплив противників загострення британсько-російських протиріч у Східному питанні, Р.Солсбері перейшов до табору прибічників Б.Дізраелі. Останній, коментуючи ситуацію навколо британсько-російських відносин у березні-квітні 1878 р., у своєму листі до леді Бредфорд відзначав: “Публіка занепокоєна та вважає війну неминучою. Я - ні. Я не охоплений тривогою. Вважаю найбільш ймовірним, що Росія, нашттовхнувшись на міцність Англії, побачивши її підготовку до конфлікту, кінець кінцем піде на сепаратні переговори з нами”³¹.

Відразу ж після свого призначення Р.Солсбері у своїй циркулярній ноті від 1 квітня 1878 р. виступив проти політико-правових змін на Балканах та Близькому Сході, які передбачалися згідно з Сан-Стефанським трактатом, та вимагав від російського керівництва перегляду всіх положень цього документу на конгресі державами-гарантами Паризького миру 1856 р.³²

Наступним кроком британського керівництва була промова Б.Дізраелі в палаті лордів 8 квітня 1878 р., в якій він відзначив, що ситуація, яка склалася, виключає можливість скликання конгресу та запропонував мобілізувати 38 тис. резервістів, підкресливши, що Великобританія не зупиниться ні перед чим та буде, якщо цього будуть вимагати обставини, силою захищати свої інтереси³³.

Необхідно підкреслити, що у квітні 1878 р. під тиском прибічників активної політики Великобританії на Сході змінюються настрої британської громадськості. Про це свідчать виступи в обох палатах британського парламенту, а також велика кількість петицій до вищого законодавчого органу Великобританії³⁴. Крім того, у цей час отримала нове життя сформульована Б.Дізраелі ще на початку 70-х років XIX ст. доктрина “великої політичної

імперської консолідації”, що проявилось у створенні парламентського комітету колоніальної оборони, головним завданням якого був попередній аналіз становища оборони найважливіших стратегічних портів у колоніях Великобританії³⁵.

Розуміючи небезпечність загострення британсько-російських протиріч, Санкт-Петербурзький кабінет у кінці квітня 1878 р. вирішив провести консультації з британським керівництвом. Цю важливу місію було доручено виконати російському послу в Лондоні П.А.Шувалову. Унаслідок цього, на початку травня 1878 р. у російській столиці отримали донесення П.Шувалова, в якому він повідомляв про готовність Б.Дізраелі та Р.Солсбері почати прямі переговори з Росією з метою розробки угоди про взаємні поступки та зобов'язання на майбутньому конгресі. Уряд Росії вирішив підтримати цю пропозицію, унаслідок чого британські та російські дипломати почали розробку взаємовигідної угоди.

Р.Солсбері запропонував П.Шувалову домовитися в основних питаннях до початку роботи конгресу, оскільки вважав, що на двосторонній основі це буде легше зробити: *“Дискусія, якщо вона почнеться виітьох, не вирішить наших труднощів”*³⁶. У Санкт-Петербурзі визнали ці доводи переконливими, результатом чого став британсько-російський меморандум від 30-31 травня 1878 р., більш відомий як угода *“Солсбері-Шувалов”*.

Під час британсько-російських переговорів обговорювалася ціла низка питань. Уряд Її Величності відразу ж відкинув можливість приєднання Боснії та Герцеговини до Сербського князівства. Треба відзначити, що спочатку Уайтхолл хотів залишити Боснію та Герцеговину Османській імперії, але пізніше, намагаючись знайти порозуміння з правлячими колами Австро-Угорської імперії, змінив свою позицію³⁷.

Що стосується сербського та чорногорського питань, то Великобританія та Росія вирішили не включати їх до угоди, що розробляється, залишаючи їх на розгляд конгресу. У зв'язку з цим 3 травня 1878 р. Р.Солсбері вніс на розгляд уряду цілком таємний меморандум про позицію Лондона на майбутніх британсько-російських переговорах, в якому відзначалось, що ситуація на Сході призвела до того, що Порта не може виконувати свої політичні функції, оскільки опинилася під необмеженою владою Росії³⁸.

29 травня відбулось чергове засідання Лондонського кабінету, присвячене обговоренню двох російських меморандумів, які включали пропозиції про перегляд Сан-Стефанського договору з урахуванням позиції британського уряду. Увечері того ж дня П.Шувалов передав Р.Солсбері третій меморандум, що торкався азійських питань³⁹.

Логічним продовженням британсько-російських переговорів було підписання 30 травня 1878 р. у Лондоні керівником Форін офісу Р.Солсбері та російським послом П.Шуваловим трьох меморандумів, які становили собою двосторонню таємну угоду про зміну Сан-Стефанського договору. Ці документи торкалися широкого кола різних проблем - болгарської, східно-азійської, кавказької - і повинні були стати основою визначення позицій британського та російського урядів на Берлінському конгресі.

Перший протокол передбачав поділ Болгарії на південну, яка б отримувала статус адміністративної автономії, і північну, яка повинна була стати автономним князівством. Згідно з другим протоколом Великобританія

в деяких питаннях, що мали загальноєвропейський характер і не торкалися політико-правових перетворень на Балканах, залишала за собою повну свободу дій. Передбачалася також можливість зміни досягнутих домовленостей на конгресі за згодою обох країн, але якщо британські та російські делегати не зможуть знайти взаєморозуміння, то ця угода повинна бути для них взаємним зобов'язанням. Третій протокол торкався азійських питань⁴⁰. Лише після підписання трьох меморандумів Р.Солсбері повідомив німецькому канцлеру О.фон Бісмарку, що Великобританія згодна взяти участь у конгресі⁴¹.

У день підписання таємної угоди між Лондоном і Санкт-Петербургом британська газета *"The Globe"* опублікувала її зміст, що викликало політичний скандал у Великобританії. Унаслідок цього Р.Солсбері був змушений під час дебатів з цього питання в палаті лордів зазначити, що публікація в *"The Globe"* є *"абсолютно не автентичною та такою, що не заслуговує довіри"*. Але через два тижні (14 червня 1878 р.) газета опублікувала два перших британсько-російських протоколи повністю, що змусило провідні британські газети *"The Daily News"*, *"The Daily Telegraph"*, *"The Times"* та інші прийти до висновку про правдивість інформації, що була надрукована в *"The Globe"*⁴².

Проте Уайтхолл не зупинився на досягнутому. 4 червня 1878 р. Великобританія уклала угоду з Портою - Кіпрську конвенцію, згідно з якою Лондон зобов'язувався забезпечити збереження азійських володінь Стамбула та не допустити подальшої російської експансії в Азії. В обмін на це султан повинен був провести реформи в азійських провінціях, населених християнами, та погодитись на окупацію Великобританією Кіпру⁴³.

Одночасно з британсько-російськими переговорами у квітні 1878 р. Форін офіс почав консультації з австро-угорським керівництвом. Ці переговори, що продовжувалися два місяці, підтвердили спільність точок зору обох сторін з більшої проблем⁴⁴. Але Лондону та Відню не вдалося домовитися стосовно майбутньої долі Герцеговини, а також Новопазарського санджаку. Погодившись із австрійською окупацією Боснії, Р.Солсбері зазначив, що австро-угорський уряд повинен самостійно домовитися про це з Портою, але пообіцяв сприяння Великобританії у цьому питанні. Відповідну інструкцію було відправлено у Стамбул британському послу Г.Лейрду⁴⁵.

Унаслідок цього 6 червня 1878 р. Д.Андраші та британський посол Г.Елліот підписали угоду про спільну політичну лінію обох країн на Берлінському конгресі, один із пунктів якої передбачав, що Великобританія підтримає будь-яку пропозицію Віденського кабінету щодо Боснії та Герцеговини. У свою чергу Австро-Угорщина обіцяла підтримати позицію британського уряду в болгарському питанні. В угоді також передбачалося обмежити територію Болгарського князівства з півдня та півночі Балканськими хребтом, визначити строк російської окупації Болгарії шістьма місяцями⁴⁶.

Незважаючи на той факт, що Великобританії вдалося досягти порозуміння з Австро-Угорщиною в болгарській проблемі, щоб змусити Олександра II відвести Російські війська від Стамбула, з Індії до Мальти було перекинуто семитисячний британський корпус⁴⁷.

Підсумовуючи британсько-австрійські переговори та текст угоди від 6 червня 1878 р., слід зауважити, що керівництво обох країн у цей час вело також консультації з Росією і не приховувало їх зміст один від одного.

Намагаючись не допустити зміцнення Російської імперії на Балканах та на Сході, а також серйозних політико-територіальних змін на Євро-Азійському континенті, Лондон та Відень вирішили домовитися про спільність дій на майбутньому конгресі. Унаслідок того, що уряд Її Величності найбільше турбувала болгарська проблема, пов'язана з важливими геополітичними інтересами у Східно-Середземноморському регіоні, Великобританія погодилася підтримати територіальні претензії Австро-Угорської імперії на Боснію та Герцеговину.

13 червня 1878 р. почав свою роботу Берлінський конгрес провідних європейських країн, скликаний для перегляду положень Сан-Стефанського прелімінарного договору і підсумків російсько-турецької війни 1877-1878 рр. На конгресі Великобританію представляли Б.Дізраелі, Р.Солсбері та О.Рассел; Росію - О.Горчаков, П.Шувалов і П.Урбі; Австро-Угорщину - Д.Андраші та Л.Карої; Німеччину - О.фон Бісмарк, Б.Бюлов і Х.Гогенлоє; Францію - В.Ваддінгтон, Ш.Сен-Вальє і Ф.Депре; Італію - граф Корті та граф де Лоне; Османську імперію - Каратеодорі-паша, Саддула-бей та Магомед-Алі-паша.

До німецької столиці прибули також представники Греції, Румунії, Сербії, Чорногорії, Ірану та вірменського населення Порти. Проте лише грецьким та румунським делегатам дозволено брати участь у роботі конгресу, але лише під час обговорення питань, що торкалися їхніх країн⁴⁸. Крім цього, у кожній делегації нараховувалася значна кількість радників і експертів, деякі з яких пізніше стали значними політичними діячами (майбутній німецький канцлер Бернард Бюлов та британський прем'єр-міністр і керівник Форін офісу Артур Бальфур).

Крім змін пунктів Сан-Стефанського трактату, що були погоджені під час британсько-російських переговорів і містилися в тексті таємної угоди (30 травня 1878 р.), на нараді було зроблено спробу визначити форми поступок, котрі однаково б задовольнили як Лондон, так і Відень. Отже, мова йшла про розробку такої зовнішньополітичної лінії, котра б дозволила російським дипломатам не лише не протиставити Росію Великобританії або Австро-Угорщині, але й вдало відстоювати власну точку зору з тих чи інших питань, поступаючись лише у випадку крайньої необхідності.

Перед російськими уповноваженими було поставлене завдання домогтися визнання Берлінським конгресом великих держав основної мети Сан-Стефанського договору - визнання Великобританією та іншими провідними європейськими країнами підсумків російсько-турецької війни 1877-1878 рр. і політико-правових змін в Європі та Азії, що повинні були відбуватися згідно з цим документом. Але разом з цим російським дипломатам було дозволено йти на певні поступки своїм західним колегам з різних питань - болгарського, сербського, чорногорського, боснійсько-герцеговинського, азійського, кавказького та ін., не змінюючи при цьому докорінно основних положень Сан-Стефанських прелімінаріїв.

З метою полегшення роботи Берлінського конгресу вже на першому засіданні 13 червня 1878 р. було прийнято рішення створити делімітаційну комісію, що отримала назву "*Малої*", до складу якої входили б військові експерти європейських делегацій. На цю комісію передбачалося покласти всю попередню роботу з розробки нових кордонів. Але вже перше засідання

комісії (19 червня), до якої увійшли лише австро-угорські, британські та російські офіцери, продемонструвало неможливість досягнення будь-яких результатів. За пропозицією П.А.Шувалова було прийнято рішення ввести до комісії представників інших країн. Після реорганізації “Малої” комісії до її складу входили 12 чоловік, з яких Великобританію представляли генерал Сіменс і капітан Ердаг, Росію - генерал-лейтенант Анучин, генерал-майор Бобриков і полковник Боголюбов, Австро-Угорщину - підполковник Теммель і Швевель, Німеччину - полковник Блюме, Францію - полковник Семезон, Італію - підполковник Майно, Порту - майор Нурі Еффенді та Гусейн Назім.

Слід відзначити, що на Берлінському конгресі 1878 р. користувалися географічними мапами австрійського Генерального штабу, на котрих були нанесені кордони балканських країн. Коли після завершення роботи цього міжнародного форуму необхідно було практично встановити нові делімітації у Південно-Східній Європі, з'ясувалося, що в них багато помилок і огріхів, що призвело до значних труднощів і наступних конфліктів уже в нових делімітаційних комісіях.

На восьмому засіданні Берлінського конгресу 23 червня 1878 р. було вирішено створити ще одну комісію - “Велику” з других і третіх членів делегацій, по одному від кожної країни, для формулювання тексту виправлених кордонів. Від Великобританії до комісії увійшов О.Рассел, Росії - П.Шувалов, Австро-Угорщини - Г.Гаймерле, Німеччини - Х.Гогенлоє, Франції - Ш.Сен-Вальє, Італії - де.Лоне, Оттоманської держави - Магомед-Алі-паша.

Засідання обох комісій, в яких головували німецькі делегати, проходили окремо, рішення першої затверджувала друга, лише після цього їх виносили на підсумковий розгляд конгресу.

Головне завдання Берлінського конгресу 1878 р. полягало в зміні Сан-Стефанського договору та розробці умов нового документу, який повинен був урегулювати Східне питання та забезпечити і гарантувати міцний мир на Євро-Азійському континенті, оскільки головна мета конгресу була визначена представниками великих держав на першому засіданні та потім була сформульована в тексті Берлінського трактату - “...дозволити... згідно з постановами Паризького трактату 1856 р. питання, поновлені на Сході подіями останніх літ та війною, що закінчилася Сан-Стефанським прелімінарним договором”⁴⁹.

Робота цього міжнародного форуму проходила в напруженій атмосфері взаємних погроз, недовіри, скандалів і закулісних переговорів. Один із перших серйозних скандалів почався вже 14 червня 1878 р. після публікації британською газетою “*The Globe*” тексту угоди “Солсбері-Шувалов” від 30 травня 1878 р. Усе це, як зазначав британський історик В.Медклікотт, створило критичну ситуацію на конгресі і “не могло не вбити клин між Англією та Австрією, що було на користь Росії”⁵⁰. Проте радянський історик С.Л.Чернов наголошував, що публікація цього тексту була “свідомою акцією британського уряду, який намагався загострити ситуацію та змусити Росію погодитися з додатковими поступками”⁵¹.

Беручи до уваги обидва твердження, ми повинні відзначити, що ця інформація не була цілеспрямованою акцією Уайтхоллу, оскільки Р.Солсбері напередодні заключних переговорів з П.Шуваловим намагався всіляко

зберегти їх таємність. Винуватцем сенсації був писар міністерства закордонних справ Великобританії Ч.Марвін, який пізніше опублікував свої спогади про ці події⁵². Напевно, публікація в *"The Globe"* була повною несподіванкою для глави Форін офісу. Але навіть це не змогло б допомогти російській делегації скористатись такою нагодою, оскільки Р.Солсбері, якій спочатку відмежовувався від цієї угоди, потім намагався використати цей факт для тиску на російських представників під час дебатів з тих чи інших питань, наголошуючи, що публікація таємної британсько-російської угоди від 30 травня 1878 р. викликала негативну реакцію громадськості Великобританії, яка вважала, що цей документ надавав Росії занадто багато переваг.

Про хід дебатів на Берлінському конгресі 1878 р. існує велика кількість літератури. Тому в даній статті було б зайвим описувати добре відомі події у повному обсязі. Але оскільки Берлінський трактат 1878 р. кардинально змінив Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір, то було б помилкою не розглянути ці зміни. Зробити це важливо й тому, що порівняльний аналіз цього договору у спеціальній літературі досить часто проводиться без врахування британсько-російської таємної угоди від 30 травня 1878 р., а також британсько-австрійського договору від 6 червня 1878 р. До того ж, при такому підході оцінка зовнішньополітичних успіхів Великобританії на конгресі має багато недоліків.

Напередодні офіційного закриття Берлінського конгресу відбувся останній скандал, пов'язаний з діяльністю кореспондента *"The Times"* Бловіца, який отримав копію тільки-но розробленого трактату та відправив її до Великобританії. Не встигли ще європейські делегати остаточно погодити текст договору, як знайшли його в британській газеті⁵³. Проте навіть це не змогло вплинути на рішення конгресу.

13 липня 1878 р. делегати семи країн - Австро-Угорщини, Великобританії, Італії, Німеччини, Франції, Росії та Османської імперії підписали текст Берлінського трактату, який містив 64 статті та змінив положення Сан-Стефанських прелімінаріїв. Цей міжнародний форум визнав незалежність Сербії, Румунії та Чорногорії, проте вніс певні корективи в їхні нові кордони. Болгарію було поділено на дві частини - північну та південну. Північна Болгарія ставала васальним князівством Османської імперії. Південна Болгарія (Східна Румелія) отримала статус адміністративної автономії у складі Оттоманської держави. Боснія та Герцеговина, формально залишившись у складі Оттоманської держави, перейшли під контроль Габсбурзької монархії та були окуповані її військами у липні-жовтні 1878 р.

Згідно з Берлінським трактатом 1878 р. Росія отримувала Південну Бессарабію, Карс, Ардаган та Батум. Великобританія отримувала Кіпр. Взявши Кіпр під свій протекторат, Великобританія забезпечила собі безроздільне панування на Середземному морі і вільний морський шлях до Індії⁵⁴. Берлінський конгрес великих держав також підтвердив постанови Паризького трактату 1856 р. та Лондонської конференції 1871 р. про режим Чорноморських проток.

Характеризуючи рішення Берлінського конгресу 1878 р., необхідно підкреслити, що вони викликали різну реакцію у Великобританії та Росії. Повернувшись з німецької столиці, лорд Біконсфілд зазначив, що він привіз

“мир для нашого покоління”⁵⁵. У Лондоні Б.Дізраелі та Р.Солсбері зустріли як тріумфаторів. Королева Вікторія нагородила їх орденом Підв’язки, а парламент зустрів двох урядовців оваціями. У звіті про Берлінський конгрес 1878 р. британський прем’єр-міністр відзначив: “Немає слів, щоб описати ситуацію на значній частині Балканського півострова, зайнятою Румунією, Сербією, Боснією, Герцеговиною та іншими провінціями. Тут відбуваються політичні інтриги, безперервне суперництво партій, ...расова ненависть, обмеженість релігій, що ворогують, і, головне, відчувається відсутність верховної контролюючої влади, котра б мала змогу тримати цю значну частину земної кулі в стані, який би нагадував порядок”⁵⁶.

Більшість російського суспільства та правлячі кола, за винятком незначної групи прозахідної інтелігенції, ставилась до Берлінського договору 1878 р. різко негативно. Особливо гостро його критикували слов’янофіли, звинувачуючи царську дипломатію в неналежному відстоюванні інтересів Росії та балканських народів⁵⁷. Навіть О.М.Горчаков у своїй записці Олександрю II відзначив: “Берлінський трактат - є найчорніша сторінка моєї службової кар’єри”⁵⁸.

Проте ми не погоджуємося з трактуванням Берлінського трактату більшістю як британських, так і російських сучасників тих подій. Якщо перші звеличували роль Лондона у справі мирного врегулювання ситуації на Балканах та Близькому Сході, то другі, навпаки, зменшували зовнішньополітичні здобутки Санкт-Петербурга. Для того, щоб повністю змалювати картину навколо рішень Берлінського конгресу 1878 р., нам потрібно розглянути його підсумки з позицій історії.

Перш за все, необхідно відзначити, що Берлінський мир остаточно не врегулював Східне питання, а, навпаки, заклав підґрунтя для нових конфліктів в Європі як між щойно створеними балканськими державами, так і між провідними європейськими країнами, які намагалися відігравати активну роль у процесі розвитку південно-європейських народів. У 1885 р. Болгарія та Східна Румелія об’єднались в єдину державу. Це призвело до того, що в 1908 р. Болгарія проголосила свою незалежність.

Нове загострення Східного питання на початку ХХ ст. призвело до початку Першої Балканської війни в жовтні 1912 р., під час якої Османська імперія зазнала нищівної поразки від військ Балканського союзу, до якого увійшли Болгарія, Сербія, Чорногорія та Греція. Подальше посилення протиріч між Болгарією та Сербією переросло в 1913 р. у Другу Балканську війну. У військовий конфлікт були втягнуті Греція, Румунія і навіть Оттоманська держава на боці Сербії. Усі ці події викликали нове загострення протиріч як між великими державами, кожна з яких активно втручалася в перебіг подій, підтримуючи ту чи іншу сторону, що брала участь у конфлікті, так і між військово-політичними альянсами - Антантою та Троїстим союзом. Отже, можна стверджувати, що Берлінські рішення сприяли перетворенню Балкан на “пороховий погріб” Європи.

Що стосується Боснії та Герцеговини, цього “балканського Ельзасу та Лотарингії”, то треба зауважити, що Берлінський договір 1878 р. не лише не призвів до вирішення боснійсько-герцеговинської проблеми, а, навпаки, загострив її. У 1908 р. Австро-Угорська імперія анексувала Боснію та

Герцеговину, що призвело до Боснійської кризи 1908-1909 рр., яка ледь не переросла в російсько-австрійський конфлікт. У 1914 р. у боснійському місті Сараєві було вбито австро-угорського ерцгерцога, що стало поштовхом для початку Першої світової війни. Кожна з цих подій знаменувала собою початок нового етапу британсько-російських відносин у Східному питанні.

Крім того, Берлінський трактат 1878 р. прискорив процес розпаду Оттоманської держави. У 1881 р. Франція встановила протекторат над Тунісом. У 1882 р. Великобританія окупувала Єгипет, а Греція приєднала Фессалію.

Отже, на основі всього вище зазначеного необхідно підкреслити, що Берлінський трактат 1878 р. не був суто позитивними явищем у міжнародних відносинах, оскільки не вирішив не лише Східного питання, але й багатьох інших проблем, що потім призвело до загострення міжнародної ситуації в Європі, Азії та Африці. Тому можна не погодитись з тим, що цей документ був значним зовнішньополітичним успіхом Великобританії, встановивши мир та спокій на Євро-Азійському континенті.

Що стосується підсумків Берлінського конгресу 1878 р. для Росії, то слід зауважити, що більшість з них була позитивною для російського уряду, оскільки Санкт-Петербургу вдалося не лише відновити свій вплив на Балканах та Сході, втрачений після Східної (Кримської) війни 1853-1855 рр., але й посилити його.

Для більшості ж балканських народів Берлінський мир у цілому був позитивним явищем, оскільки після майже 500-літнього турецького панування Сербія, Румунія та Чорногорія отримали незалежність. Статус автономій отримали обидві частини болгарських земель - Болгарія та Східна Румелія.

¹История дипломатии. В 3 т. / Под ред. В.П.Потемкина. - М.-Л.: ОГИЗ Государственное Издательство Политической Литературы, 1945. - Т.2. - 424 с.; История дипломатии. В 5 т. / Под ред. В.М.Хвостова. - М.: Государственное Издательство Политической Литературы, 1963. - Т.2. - 820 с.; Куринян Е.А. Борьба англо-австро-венгерской группировки против России в период между Сан-Стефанским миром и Берлинским конгрессом (март-июль 1878 г.) // Ученые записки Московского областного педагогического института им.Н.К.Крупской. - М.: МОПИ, 1967. - Т.189. - Вып.9. - С.183-207; Киняпина Н.С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. - М.: Высшая школа, 1974. - 280 с.; Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе Восточного кризиса 1875-1878 гг. - М.: Издательство Московского университета, 1984. - 144 с.; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. / Отв. ред. В.Н.Виноградов. - М.: Наука, 1986. - 415 с.; Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. - М.: Наука, 1991. - 160 с.; Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX века: События и люди. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. - 168 с.

²Виноградов В.Н. Канцлер А.М.Горчаков в водовороте Восточного кризиса 70-х годов XIX века // Славяноведение. - 2003. - №5. - С.16-24; Он же. Бенджамин Дизраэли и Фея на престоле. - М.: Наука, 2004. - 191 с.; Он же. О "крымском синдроме", британском морском могуществе и угрозе австрийского нападения с фланга: от Екатерины II до Александра II // Славяноведение. - 1998. - №2. - С.16-26; Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Отв. ред. Л.Н.Нежинский, А.В.Игнатъев. - М.: Международные отношения, 1999. - 560 с.; История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М.Хевролина. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.; Широкопад А.Б. Россия-Англия: неизвестная война, 1857-1907. - М.: АСТ, 2003. - 512 с.; Скрицкий Н.В. Балканский гамбит. Неизвестная война 1877-1878 гг. - М.: Вече, 2006. - 416 с.

³Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - L.: Murray, 1920. - Vol.6. (1876-1881). - 719 p.; Blake R. Disraeli. - L: Methuen, 1978. - 819 p.

⁴Sumner B.H. Russia and the Balkans. 1870-1880. - Oxford: Clarendon press, 1937. - 724 p.; Stojanovich M.D. The Great Powers and the Balkans. 1875-1878. - Cambridge: At the University

Press, 1939. - 296 p.; *Medlicott W.N.* The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878-1880. - Edinburgh: Cass, 1963. - 442 p.; *Swarz M.* The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone. - Oxford: St. Antony's college, 1985. - 221 p.; *Хопкирк П.* Большая игра против России: Азиатский синдром / Пер. с англ. - М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. - 640 с.; *Liven D.* Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present. - New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001. - 690 p.

³*Зингер Б.Г.* Секретное соглашение между Россией и Великобританией об изменении условий Сан-Стефанского договора от 30 мая 1878 г. // Вопросы новой и новейшей истории. - 1990. - Вып.36. - С.100-107.

⁶*Гончаренко А.В.* Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір 1878 р. в контексті британо-російських протиріч у Східному питанні // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. - Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. - 2008. - №15. - С.38-50; *Він же.* Еволюція британсько-російських протиріч у Східному питанні (листопад 1875 - квітень 1876 рр.) XIX ст. // Сумська старовина. - Суми: СумДУ. - 2009. - №№XXVI-XXVII. - С.92-101; *Він же.* Велика Британія та російсько-турецька війна 1877-1878 рр. // Дриновський збірник. - Харків-Софія: Академічне видавництво ім.проф.Марина Дринова, 2009. - Т.ІІІ. - С.113-123.

⁷Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.356-357; История внешней политики России. Вторая половина XIX века. - С.208.

⁸*Игнатъев Н.П.* Сан-Стефано. - Пг.: Типография т-ва А.С. Суворина „Новое время”, 1916. - С.29.

⁹*Милютин Д.А.* Дневник. В 4 т. - М.: Типография Библиотеки им.В.И.Ленина, 1950. - Т.3. - С.11.

¹⁰*Виноградов К.Б.* Указ. соч. - С.154.

¹¹*Stojanovich M.D.* The Great Powers and the Balkans. - P.217.

¹²*Ibid.* - P.218.

¹³*Виноградов В.Н.* Канцлер А.М.Горчаков в водовороте Восточного кризиса 70-х годов XIX века. - С.20.

¹⁴*Хопкирк П.* Указ. соч. - С.447.

¹⁵*Игнатъев Н.П.* Указ. соч. - С.324.

¹⁶*Милютин Д.А.* Дневник. В 4 т. - М.: Типография Библиотеки им.В.И.Ленина, 1949. - Т.2. - С.35.

¹⁷*Кургиян Е.А.* Указ. соч. - С.188

¹⁸*Киняпина Н.С.* Указ. соч. - С.175.

¹⁹Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). - С.210.

²⁰*Скрицкий Н.В.* Указ. соч. - С.389.

²¹*Широкоград А.Б.* Россия-Англия: неизвестная война, 1857-1907. - С.276.

²²*Swarz M.* The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone. - P.68-70.

²³Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее - АВПРИ). - Ф.№133 “Канцелярия Министерства иностранных дел” 1878. - Оп.470. - Д.58. - Л.66.

²⁴Там же. - Л.66-67.

²⁵*Милютин Д.А.* Дневник. В 4 т. - М.: Типография Библиотеки им.В.И.Ленина, 1949. - Т.2. - С.30.

²⁶*Stojanovich M.D.* The Great Powers and the Balkans. - P.289.

²⁷Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 т. / Под ред. *С.А.Никитина.* - М.: Наука, 1967. - Т.3. - С.61.

²⁸Там же. - С.64.

²⁹*Buckle G., Monypenny W.F.* The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - P.253-254.

³⁰*Ibid.* - P.264-267.

³¹*Ibid.* - P.244.

³²АВПРИ. - Ф.№133 “Канцелярия Министерства иностранных дел” 1878. - Оп.470. - Д.58. - Л.66-68.

³³*Blake R.* Disraeli. - P.773.

³⁴Parliamentary Debates. - House of Commons. - Third Series. - L. - Vol. 237. - Col.1004; Parliamentary Debates. - House of Lords. - Third Series. - L. - Vol. 239. - Col.1263.

³⁵*Кургиян Е.А.* Указ. соч. - С.193.

³⁶Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). - С.214.

³⁷*Bridge F.R.* From Sadowa to Sarajevo: the Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914. - London-Boston: Routledge & Paul, 1972. - P.234.

³⁸*Sumner B.H.* Russia and the Balkans. - P.638.

- ³⁹Зингер Б.Г. Указ. соч. - С.106.
⁴⁰Sumner B.H. Russia and the Balkans. - P.648-649.
⁴¹Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.372.
⁴²The Daily News. - L. - 1878. - 15 June; The Daily Telegraph. - L. - 1878. - 15 June; The Times. - L. - 1878. - 15 June.
⁴³Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). - С.215.
⁴⁴Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - P.245-265.
⁴⁵Ibid. - P.261
⁴⁶История дипломатии. В 3 т. / Под ред. В.П.Потемкина. - Т.2. - С.48; История дипломатии. В 5 т. / Под ред. В.М.Хвостова. - Т.2. - С.129; История внешней политики России. - С.124; Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - P.263; Medlicott W.N. The Congress of Berlin and After. - P.25.
⁴⁷Хонкирк П. Указ. соч. - С.447.
⁴⁸Виноградов К.Б. Указ. соч. - С.111; Киняпина Н.С. Указ. соч. - С.182.
⁴⁹Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Под ред. Е.А.Адамова. - М.: Госполитиздат, 1952. - С.181.
⁵⁰Medlicott W.N. The Congress of Berlin and After. - P.50.
⁵¹Чернов С.Л. Указ. соч. - С.105.
⁵²Swarz M. The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone. - P.91-93.
⁵³Виноградов К.Б. Указ. соч. - С.131.
⁵⁴Александр Ф., дел'Онуа Б. Королева Виктория. - М.: Молодая гвардия, 2007. - С.380.
⁵⁵Виноградов К.Б. Указ. соч. - С.137.
⁵⁶АВПРИ. - Ф.№133 "Канцелярия Министерства иностранных дел" 1878. - Оп.470. - Д.79. - Т.2. - Л.432; Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. - С.159-160; Он же. Бенджамин Дизраэли и Фея на престоле. - С.178; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.405.
⁵⁷История внешней политики России. Вторая половина XIX века. - С.217; Киняпина Н.С. Указ. соч. - С.186.
⁵⁸Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). - С.220.

Гончаренко А.В.

Развитие британско-российских противоречий в Восточном вопросе в январе-июле 1878 г.

В статье исследовано развитие британско-российских отношений в Восточном вопросе в январе-июле 1878 г. Проанализированы британско-российские противоречия вокруг Сан-Стефанского прелиминарного мирного договора 1878 г. Рассмотрены позиции Великобритании и России в Восточном вопросе на Берлинском конгрессе 1878 г.

Goncharenko A.V.

The development of British-Russian contradictions in the Eastern question in January-July 1878.

In the article the development of British-Russian relations in the Eastern question in January-July 1878 was investigated. The British-Russian conflict around the San Stefano peace treaty preliminaries 1878 was analyzed. The position of Britain and Russia in the Eastern question at the Berlin Congress in 1878 was considered.

Отримано 17. 02. 2010